

بخش گوناگون

سید اکبر سیدی نیا

- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی
۱. منابع میراث اقتصادی اسلام / یاسر عبدالکریم الحورانی / مترجم: مجید مرادی
  ۲. معرفی تازه‌های نشر اقتصاد اسلامی
  ۳. معرفی انجمن بین‌المللی اقتصاد اسلامی و بنیاد اقتصادی

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

منابع میراث اقتصادی اسلام

۱۶۹

ياسر عبدالکریم الحورانی *

ترجمه: مجید مرادی **

اقتصاد اسلام

منابع میراث اقتصادی اسلام

شک نیست که تأثیر عامل اقتصادی در اندیشه اسلامی، از همان لحظه نخست که پیامبر خدا ﷺ، ظهور اسلام را اعلان کرد، جایگاه قابل توجهی در زندگی مسلمانان داشته است. تأثیر این عامل، از طریق شکل‌گیری چالش‌های دینی که بر طبیعت دگرگونی مورد انتظار در فرصت‌های زندگی متکی است، فزونی یافته و در پی آن، نفوذ طبقه سرمایه‌دار کاهشی مشهود یافته است.

زمانی که دامنه دولت اسلامی به سبب فتوحات، گسترش یافت و فرهنگ‌های جدید در جامعه اسلامی با هم آمیخت، نیاز به اقدام‌های سازمانی هماهنگ با حجم تحولات تحقق یافته، احساس شد و نخستین مؤسسه (نهاد) اقتصادی در قالب «بیت‌المال» ظهور یافت. این مؤسسه نوپدید، مسؤلیت‌های مالی بزرگی را به‌ویژه در بُعد درآمدها و مخارج (هزینه‌های) مالی و تنظیم روابط بازار بر عهده گرفت.

تحول و گسترش حوزه جامعه اسلامی، با رشد جدی اندیشه‌های اقتصادی نزد عالمان مسلمان همراه بوده است. بسیاری از این عالمان در شروح عمیقی که نوشته، و تجربه اسلامی طولانی در نگارش و تصنیف را بازتاب داده‌اند، واقعیت‌ها و اوضاع اقتصادی زمان خود را وصف کرده‌اند. رفته‌رفته حوزه‌های تولید معرفتی در موضوعات فراگیری مانند خراج، قیمت‌ها، پول‌ها، حاسبه، تجارت، روابط زمین و سامان‌دهی بازار و... تنوع یافت.

* دکترای اقتصاد اسلامی از دانشگاه ام درمان سودان و پژوهشگر اقتصاد اسلامی.

** دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم ع.

اهمیت موضوع

اهمیت این پژوهش مشتمل بر پاره‌ای عناصر مهم و ضرور است که پیشی داشتن اندیشه اسلامی را در حوزه اندیشه اقتصادی تأکید و تثبیت می‌کند. این عناصر به شکل پویاتر در نتیجه تلاش به کار رفته در این پژوهش روشن‌تر می‌شود. این پژوهش نیازمند تلاشی مداوم برای دستیابی به گنجینه‌های میراث و مطالعه فهرست‌ها و منابع فراوان آن‌ها بود. مهم‌ترین عناصر برجسته این پژوهش در نکات ذیل تجلی می‌یابد:

- تلاش برای تکمیل حلقه پژوهش و تثبیت نگرش اسلامی مشتمل بر همه داده‌های معرفت بشری؛
- آشکارسازی بُعدی مهم از درون مایه اندیشه اقتصادی اسلامی و فراهم‌سازی فرصت حقیقی برای پژوهشگران و متفکران جهت احیای دوباره منابع میراث اسلامی و سازماندهی دوباره روند پژوهش و پرهیز از تکرار و کار موازی در بررسی مباحث؛
- پرکردن خلأ علمی آشکار، در سلسله پژوهش‌های علوم اجتماعی.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش، بر تلاش جهت احصای تمام نوشته‌های معاصر در باب اقتصاد اسلامی مبتنی است که در نشریات عربی منتشر شده؛ سپس احصای مطالعات و پژوهش‌هایی که به تفکر میراثی (سنتی) چه در حوزه تألیفات و چه در حوزه پژوهش در باب اندیشه مؤلفان است. این کار، اقدام‌هایی پژوهشی را می‌طلبد که باید پشت سر هم انجام می‌شد. این اقدام‌ها از این قرار است:

۱. جست‌وجو در تمام منابع میراث اقتصادی اسلامی و دائرةالمعارف‌ها و سرگذشت‌نامه‌های اسلامی معین، مانند الفهرست ابن‌ندیم (متوفای ۳۸۵ ق) و کشف‌الظنون حاجی خلیفه (متوفای ۱۰۶۷ ق) و دو کتاب ایضاح‌المکتون و هدیه‌المعارفین اسماعیل پاشای بغدادی (متوفای ۱۳۳۹ ق).
۲. نگاهی به تمام فهرست‌های نسخ خطی قابل دسترس به ویژه در کتابخانه مؤسسه آل‌البیت که کتابخانه‌ای اختصاصی است، برای کشف منابع بیش‌تر در باب میراث اقتصادی اسلام. طی این مرحله روشن شد نسخ خطی فراوانی وجود دارد که عناوین آن‌ها در نوشته‌های یاد شده از ابن‌ندیم و حاجی خلیفه و بغدادی نیامده است.
۳. مراجعه به معجم‌های تخصصی در میراث چاپ شده و نگاهی به آن‌ها و ثبت تألیفات چاپ شده در حوزه اقتصاد اسلامی به هدف آسان‌سازی دستیابی پژوهشگران به نسخ

خطی چاپ نشده برای پیشگیری از کار موازی یا پژوهش در تحقیق نسخ خطی که پیش تر، تحقیق شده است.

۴. مطالعه غالب تألیفات چاپ شده و پاره‌ای نسخ خطی و تأمل در موضوعات آنها و میزان ارتباط آنها با اقتصاد و عرضه تعریف اجمالی از آنها. در این مرحله، شماری از نسخ خطی که عناوین آنها، توهم اقتصادی بودن موضوع آنها را ایجاد می‌کرد، از پژوهش حذف شده‌اند.

۵. مراجعه به منابع میراث در حوزه تراجم مانند کتاب الاعلام خیرالدین زرکلی و معجم المؤلفین عمررضا که‌خاله و ارائه معرفی اجمالی هر کدام از شخصیت‌های پژوهش‌های معاصر در باب منابع میراث اقتصادی اسلام.

برای آشنایی با مطالعات معاصر درباره منابع میراث لازم بود تا نشریات عربی نگاه، و فهرست‌های تخصصی پایان‌نامه‌های دانشگاهی بررسی می‌شد؛ در نتیجه روشن شد که مطالعات و پژوهش‌ها در حوزه میراث اقتصادی اسلام، بسیار محدود است. این پژوهش‌ها و مطالعات از این قرار است:

- یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و هشت مقاله، درباره کتاب الخراج ابویوسف (متوفای ۱۸۲ ق)؛

- یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یک پژوهشنامه و دو مقاله، درباره کتاب الکسب شیبانی (متوفای ۱۸۹ ق)؛

- یک مقاله درباره کتاب الاموال یحیی بن آدم (متوفای ۲۰۳ ق)؛

- یک مقاله و یک پایان‌نامه دکترا درباره کتاب الاموال ابن‌زخیوه (متوفای ۲۴۷ ق)؛

- یک مقاله و یک پژوهش درباره کتاب التبصر بالتجارة، جاحظ (متوفای ۲۵۵ ق)؛

- دو مقاله در زمینه کتاب احکام السوق، کتانی (متوفای ۲۸۹ ق)؛

- یک پژوهش درباره اندیشه اقتصادی اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ق)؛

- یک مقاله در زمینه کتاب احکام السلطانية، ماوردی (متوفای ۴۵۰ ق)؛

- شش اثر درباره اندیشه اقتصادی غزالی (متوفای ۵۰۵ ق) که عبارت است از دو مقاله و دو پژوهش و یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یک رساله دکترا؛

- یک پژوهش و یک رساله کارشناسی ارشد مربوط به کتاب الاشارة الى محاسن التجارة، دمشقی (متوفای ۵۷۰ ق)؛

- شش مقاله و پژوهش درباره اندیشه اقتصادی ابن تیمیه (متوفای ۷۲۸ ق)؛

- یک مقاله و یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد درباره اندیشه اقتصادی ابن‌قیم جوزیه (متوفای ۷۵۱ ق)؛

- دو مقاله مربوط به کتاب البرکة فی فضل السعی و الحركة، جیشی الوصابی (متوفای ۷۸۶ ق)؛

- پانزده اثر درباره کتاب العبر (مقدمه) ابن‌خلدون (متوفای ۸۰۸ ق) که عبارت است از دو مقاله و

یازده پژوهش و یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد و یک رساله دکتری؛

- دو مقاله و یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد درباره اندیشه اقتصادی مقریزی (متوفای ۸۴۵ ق).

بررسی و تحلیل

در بررسی مطالعات معاصر یاد شده می‌توان نکات مهم را به صورت اجمالی در محورهای ذیل آورد:

۱. فراوانی کمی عام

شمار منابع میراث در حوزه اقتصاد اسلامی به ۳۵۰ منبع می‌رسد؛ اما مطالعات معاصر فقط به ۲۰ مورد از این منابع یعنی ۷/۵ درصد پرداخته است. همچنین شمار مؤلفان به ۲۸۲ تن می‌رسد؛ اما در مطالعات معاصر فقط به آرای ۱۸ تن از آنان یعنی ۴/۶ درصد پرداخته شده است. این امر، نشانه نبود سازوکار علمی یا پژوهشی روشمند و آگاهانه برای پوشش دادن به میراث فکری امت و ژرف‌کاوی آثار خطی در دسترس (به شکل فراگیر) است.

۲. توزیع کمی خاص از تحقیقات کمپوتر علوم اسلامی

مطالعات معاصر در محدوده‌ای تنگ از پژوهش در حوزه اندیشه اقتصادی هر کدام از متفکران مسلمان یا تحقیق در کتاب‌های آنان متمرکز شده است؛ برای مثال، شیبانی سه کتاب تألیف کرده است؛ در حالی که فقط کتاب الاکتساب فی الرزق المستطاب یا الکسب وی بحث و تحقیق شده است. از جاحظ، هفت کتاب تخصصی در اقتصاد بر جای مانده؛ ولی فقط کتاب التبصر بالتجارة مورد کاوش و پژوهش قرار گرفته شده است. ابن‌تیمیه، پنج کتاب دارد؛ ولی تنها کتاب الحسبة فی الاسلام مطالعه و بررسی شده است. مقریزی، پنج کتاب تخصصی تألیف کرده؛ ولی فقط کتاب اغاثة الامة بکشف الغمة، آن هم به صورت اجمالی بررسی شده است. نتیجه این کاستی، یکی اختلالی است که در روش تحقیق در اقتصاد اسلامی پدید آمده، و دیگری ادا نشدن حق بحث و شخصیت مورد بحث است.

۳. توزیع کیفی

به این ترتیب، مطالعات و پژوهش‌های اقتصادی معاصر باید به صورت فراگیر و شامل و جامع به موضوعات اقتصادی بپردازند؛ برای مثال، در موضوع قیمت‌ها، چهار کتاب اصلاً مورد مطالعه نبوده است. در موضوع فقر به ۱۹ کتاب و در موضوع پول به ۱۶ کتاب بی‌توجهی شده است. مشکل دیگر این پژوهش‌ها آن است که بر اندیشه اقتصادی یکی از متفکران یا عالمان مسلمان تمرکز شده؛ ولی برای کشف تلاش‌ها و کارهای دیگرانی که در همان موضوع، اثری به جای نهاده‌اند، کوشش نشده است؛ برای مثال، ابویوسف ادعا کرده که بر اهتمام همه آنان که در موضوع خراج بحث کرده‌اند، احاطه یافته است؛ ولی در همان زمان، ۲۱ کتاب در باب خراج نگاشته شده بود که وی اطلاعی از آن‌ها نداشته است. همچنین است موضوع کسب که فقط در یک کتاب (و آن هم کتاب الکسب شیبانی) مورد بحث قرار گرفته است؛ در حالی که در منابع میراث، بیست کتاب در موضوع کسب وجود دارد. غالب پژوهش‌های اقتصادی وضعیتی مشابه داشته‌اند؛ زیرا میزان مشارکت عمومی از ۷/۵ درصد فراتر نمی‌رود و این امر، نتایجی منفی را در پی داشته که یکی از آن‌ها تشکیک در میزان اعتبار پژوهش و میزان پایداری محقق به روش‌مندی مبتنی بر واقع‌گرایی است و چه بسا نشانه‌ای جدی بر گرایش گزینش‌گرانه و گاه نا آگاهانه محقق باشد. چنین وضعی، شکافی عظیم بر سر راه چگونگی ارتباط با میراث پدید می‌آورد.

۴. تکراری بودن

منظور از تکراری بودن، تمرکز بر یک بُعد از بحث و مغفول نهادن ابعاد دیگر در مطالعه آرای یک شخصیت است؛ برای مثال، ابن‌خلدون را می‌توان نام برد که پانزده مورد پژوهش در باب اندیشه اقتصادی او (فقط با مطالعه کتاب مقدمه وی) انجام شده؛ در حالی که هیچ کس به کتاب *طبیعة العمران* وی اشاره نکرده است یا ابن‌تیمیه که در هفت پژوهش به اندیشه اقتصادی او در موضوع حسبه پرداخته شده؛ ولی دیگر تألیفات وی نادیده گرفته شده است.

۵. تخصص‌گرایی

مشکل دیگر پژوهش‌های معاصر یاد شده، تخصصی نبودن آن‌ها است. به عبارت دیگر، در این پژوهش‌ها متغیرهای اقتصادی خاص به طور مشخص طرح و بررسی نشده است؛ برای مثال، از میان ۱۰ مورد پژوهشی که درباره کتاب *الخراج* ابویوسف شده، فقط

یک پژوهش به شکل تخصصی به موضوع توافق در سرمایه‌گذاری پرداخته است. از مجموع پانزده پژوهش که در باب اندیشه اقتصادی ابن‌خلدون انجام شده، فقط پنج پژوهش به طور تخصصی به مفاهیمی مانند مالکیت، امور مالی دولت، تفسیر اقتصادی تاریخ، قیمت، تولید و رشد اقتصادی پرداخته است.

این کاستی پژوهشی در مطالعه اندیشه ابن‌تیمیّه و مقریزی نیز جریان دارد. به طور کلی، از این میان، ۶۳ پژوهش به صورت تخصصی به موضوعات مورد بحث پرداخته است. اگر از این میان، مقالات را هم استثنا کنیم، نسبت پژوهش‌های تخصصی به ۱۱ درصد یعنی ۷ مورد کاهش می‌یابد.

این امر نشان می‌دهد که پژوهشگران در پژوهش‌های خود به تعمیم و انتخاب عناوین عام بیش‌تر تمایل دارند؛ از این‌رو عناوین عریض و طویل و تکراری را برمی‌گزینند و به اصل تخصص در پژوهش و مطالعه موضوعات معین پایبند نیستند.

۶. اصالت علمی

منظور از اصالت علمی، شناخت حجم پژوهش‌های انجام شده در سطح پایان‌نامه‌های دانشگاهی یا دیگر پژوهش‌های معتبر است. در این چارچوب، پایان‌نامه‌های دانشگاهی از چهارده مورد فراتر نمی‌رود که نه مورد از آن‌ها پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و پنج مورد، رساله دکتری است. پژوهش‌های معتبر غیردانشگاهی از هیجده مورد فراتر نمی‌رود که یازده مورد از آن‌ها، اندیشه اقتصادی ابن‌خلدون را بررسی کرده است.

۷. رویکرد دائرةالمعارفی

بسیاری از متفکران مسلمان، در موضوعات متنوع اقتصادی دستی داشته، و در برخی موضوعات تخصصی اقتصادی هم کارهایی کرده‌اند که آنان را با عنوان متفکران دائرةالمعارفی می‌شناسیم؛ مانند جاحظ که هفت کتاب و مقریزی پنج کتاب، در باب موضوعات اقتصادی نگاشته است. با این‌حال، بسیاری از عالمان با اندیشه‌های گسترده خویش در پیشبرد اقتصادی نقش داشته‌اند؛ ولی نام هیچ‌کدام از آن‌ها در هیچ پژوهش علمی درج نشده و حتی اشاره‌ای هم به آنان نشده است. از این دسته مؤلفان می‌توان برای مثال نام برد:

۱. علی بن محمد دائنی (متوفای ۲۲۵ ق) که چهار کتاب در باب مال و اقطاع و ضرب سکه درهم

و دینار به نام او ثبت شده است؛

۲. علی بن مهزیار دورقی (متوفای ۲۵۰ ق) که او نیز چهار عنوان کتاب در باب تجارت، اجاره،

توزیع خمس، کسب و کنترل رفتار مادی در زندگی تألیف کرده است؛

۳. محمد بن مسعود عیاشی (متوفای ۳۲۰ ق) که سه عنوان کتاب در باب تجارت، جزیه و زهد نوشته است؛

۴. اسحاق بن یحیی بن زرقاله (متوفای ۳۷۷ ق) که دو کتاب در باب صنعت و خراج نگاشته است؛

۵. احمد بن محمد بن رفعة (متوفای ۷۱۰ ق) که سه کتاب در باب احتساب، موازین (وزن‌ها) و

مکابیل (کیل‌ها) تألیف کرده است؛

۶. عبدالرحمن بن ابی‌بکر السیوطی (متوفای ۹۱۱ ق) که دو کتاب به نام *اصول الرزق و السعی*

للمکاسب (اصول روزی و تلاش برای کسب) و *ذم‌الضرائب* (ذم مالیات‌ها) نگاشته است؛

۷. احمد بن لیمان بن کمال پاشا (متوفای ۹۴۰ ق) که سه کتاب در باب مبادلات ربوی و ذم فقر و

موضوع اسلام درباره تلاش (کار) و تنبلی و بیکاری تألیف کرده است؛

۸. زین‌الدین بن ابراهیم بن نجیم الحنفی (متوفای ۹۷۰ ق) که سه کتاب در باب، اقطاع، رشوه و

روابط ارضی در مصر دارد؛

۹. محمد بن بیر البرکوی (متوفای ۹۸۱ ق) که سه کتاب در باب، غنا، فقر و کسب و وقف درهم‌ها

و کالاهای منقول تألیف کرده است؛

۱۰. عبدالغنی بن اسماعیل نابلسی (متوفای ۱۱۴۳ ق) که سه کتاب در باب نرخ‌گذاری، کسب از راه

رشوه و هدیه به نام او ثبت شده است؛

۱۱. محمد بن اسماعیل صنعانی (متوفای ۱۱۸۱ ق) که چهار کتاب در باب ربا، فقر و کسب نوشته است.

منابع تخصصی در باب میراث اقتصادی اسلام

منابع اسلامی در حوزه میراث اقتصادی، موضوعات و عناوین متعددی دارد که، بسیاری از

مسائل اقتصادی را پوشش می‌دهد و می‌توان این مسائل را در بخش‌های آتی طبقه‌بندی کرد:

عنصر زمین

بحث از زمین، شامل اوصاف آن از قبیل خراجی بودن یا عشری بودن (زمین‌هایی که مالیات

یک دهم از آن‌ها گرفته می‌شد) و یا ملکی بودن آن می‌شود. بحث از زمین، متضمن بیان احکام

شرعی مربوط به روابط زمین و از جمله میزان امکان خراج بستن بر زمین وقفی می‌شود.

در این زمینه، شماری از عالمان، کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند؛ از جمله ایشان است:

ابن‌نجیم (متوفای ۹۷۰ ق) که فقیه و اصولی بوده و کتاب *التحفة المرضیة فی الاراضی المصریة*^۱ را تألیف کرده است. مرعی الکرمی (متوفای ۱۰۳۳ ق) مؤرخ و ادیبی از طولکرم (فلسطین) است و کتاب *تهذیب الکلام فی حکم ارض مصر و الشام* از او است. مصطفی البکری (متوفای ۱۱۶۲ ق) عارفی دمشقی است و کتاب *الفیض الجلیل فی اراضی الجلیل*، از او است. تهانوی لغوی اهل هند است و کتاب *احکام الاراضی*^۲ را نگاشته و احمدالروحی که رساله *فی الاراضی الخراجیة و العشریة و المملکة*^۳ از آن او است.

مصرف

در این دسته تألیفات، احکام واجب در باب میانه‌روی و عدم اسراف در مصرف مواد غذایی و فواید و مضار آن و لزوم مراعات جانب میانه در مصرف غذاهای پاکیزه و پرهیز مطلق از ناپاکی‌ها ذکر شده است.

البرقی (متوفای ۳۷۶ ق) فقیهی شیعی از اهل کوفه که کتاب *الآمال* را تألیف کرده است و ابن‌رقیقه (متوفای ۳۶۵ ق) که کتاب *الفرض المطلب فی تدبیر المأکول والمشروب* را نگاشته، و ابن‌تیمیه که مجتهد و حافظ و محدثی از اهل حران بوده و کتاب *اکل الحلال* را نوشته و عبدالرزاق انطاسی که کتاب *ذریعة الطعام* را تألیف کرده است.

بیت‌المال

در این باب، شروحاتی درباره درآمدها و هزینه‌های بیت‌المال و اداره بیت‌المال و میزان قدرت حاکم در دخالت در امور زندگی اقتصادی به هدف کسب درآمدهای جدید، تألیف شده است.

ابن‌مهزیار (متوفای ۲۵۰ ق) که فقیهی از خوزستان است، کتاب *«الخمسة»*؛ حمید بن‌زیاد (متوفای ۳۱۰ ق) که فقیه و اصولی و از اهل کوفه است، کتاب *«الخمسة»*؛ طحاوی (متوفای ۳۲۱ ق) که مجتهد و حافظ قرآن و مؤرخ و از اهل طحا (مصر) است، کتاب *«قسم الفیء والغنائم»*؛ الانباری (متوفای ۳۲۲ ق) ادیب و اهل انبار عراق، کتاب *«بیت مال السرور»* و *«الدواوین»* قمی (متوفای

۱. (نسخه خطی آن در کتابخانه مسجدالاقصی، و نسخه دوم آن در دارالکتب‌الظاهریة دمشق به شماره کلی ۸۲۷/۳۷ و

نسخه سوم آن در کتابخانه القادریة مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی در بغداد به شماره ۱۴۶۶/۳ موجود است).

۲. نسخه خطی آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۵۲۸ و در ۸۲ برگ موجود است..

۳. نسخه خطی آن در مرکز اسناد و نسخ خطی دانشگاه اردن به شماره ۲۸۷ و نسخه خطی دیگری از آن در مرکز دراسة جهاداللبنین به شماره ۴۴۸ و در ۱۰ برگ موجود است.

۳۶۸ ق) فقیه و محدث از بغداد، کتاب «الجزیه»؛ ابن ممتی (متوفای ۶۰۶ ق) ادیب اهل اسبوط، کتاب «قوانین الدواوین»؛ الفرکاح (متوفای ۶۹۰ ق) مجتهد و مؤرخ مصری کتاب «الرخصة العمیمة فی احکام الغنیمة»^۱ ابن تیمیة، کتاب «المظالم المشتركة» و «رسالة فی مسألة شراء السلطان الارض من بیت المال لنفسه»^۲ و بلاطنسی (متوفای ۸۶۳ ق) فقیهی اهل بلاطنس در نزدیکی لاذقیه سوریه، کتاب «تحریر المقال فی ما یحل و یحرم من بیت المال»؛ مولا خسرو (ق ۸۸۵)، کتاب «رسالة فی بیت المال و کیفیة تصرفه و فی مصارفة العشرة»؛ کمال الدین (ره) خلیفه (متوفای ۹۷۳ ق) فقیهی اهل ترکیه، کتاب رسالة فی مصارف بیت المال؛ شرنبلالی^۳ (متوفای ۱۰۶۹ ق) فقیهی مصری، کتاب «الدرة البیمة فی احکام الغنیمة»؛^۴ حموی (متوفای ۱۰۹۸ ق) کتاب «رسالة المرتبات المرصدة من بیت المال»؛^۵ کاظمی (متوفای قرن یازدهم هجری)، کتاب «وجوب الخمس حال استتال الامام»؛^۶ مازندرانی (متوفای ۱۱۷۳ ق) فقیهی امامی مذهب از اصفهان، کتاب «الخمس»؛^۷ ابن سودة المری (ت ۱۱۹۴ ق) کتاب «رسالة فی مسائل الزکاة و الخماس»؛ ابن جنید، کتاب «الانفال و الغنائم»؛ و ابن یقطین که کتاب «القمیة و الخمس» از وی بر جای مانده است.

تجارت

کتاب‌هایی که در این باب نگاشته شده، پاره‌ای شکل‌های تبادل تجاری، شروط تجارت، شناخت گوهرها و کالاهای تجاری، مقایسه بین کارها و اثبات برتری کار تجاری را در بر می‌گیرد.

صفوان الجبلی (متوفای ۲۱۰ ق) محدث امامی از اهل کوفه، کتاب «التجارات» و «البيع و الشراء»؛ الزاهری (متوفای ۲۲۰ ق) فقیه امامی، کتاب «البيع و الشراء»؛ ابن مهزیار، کتاب «التجارات و الاجارات»؛ جاحظ (متوفای ۲۵۵ ق)، بزرگ سرآمدان ادب در بصره، کتاب «التبصر بالتجارة» و «فی مدح التجارة و ذم عمل السلطان»؛ ابن سماعه (متوفای ۲۶۳ ق)

۱. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۹۰۸۰ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه توریلی استانبول به شماره ۱/۱۶۲۹ موجود است.

۳. همان‌جا، به شماره ۱/۱۹۵۹۵.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۵۲۴۹/۲۵ موجود است.

۵. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۳۷/۳۲۹۶ موجود است.

۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۲۵۲۵ موجود است.

۷. همان‌جا، به شماره ۵۵۶۵.

شیعی مذهب و اهل کوفه، کتاب «الشراء و البیع»؛ حنبلی (متوفای ۲۹۸ ق) کتاب «المعاملات»؛ خلال، فقیهی از بزرگان حنابله، کتاب «البحث علی التجارة والصناعة والعمل»؛ عیاشی، فقیه امامی مذهب از اهل سمرقند، کتاب «التجارة»؛ ابوالفرج اصفهانی (متوفای ۳۵۶ ق) از سرآمدان ادب، کتاب «دعوة التجار»؛ سلمی (متوفای ۴۱۲ ق) عارف و حافظ قرآن از اهل نیشابور، کتاب «درجات المعاملات»؛ سمعانی (متوفای ۵۶۲ ق) فقیهی اهل مرو، کتاب «الریح و الخسارة فی الکسب و التجارة»؛ دمشقی متوفای پس از ۵۷۰ ق) کتاب «الاشارة الی محاسن التجارة»؛ ابن منقذ، متوفای ۵۸۴ ق)، امیر و ادیب، کتاب «التجایر المربحة و المساعی المنجحة»؛ ابن جماعه (متوفای ۷۳۳ ق) فقیه و مؤرخ از اهل حماة (سوریه) کتاب «معونة المکتسب و بغیة التاجر المحتسب»؛^۱ ابوالسعود (متوفای ۹۸۲ ق) فقیهی از موالی روم، کتاب «قانون المعاملات»؛ ابن عصفور، (متوفای ۱۱۳۱ ق) فقیهی امامی از بحرین، کتاب «مسائل تتعلق بالطهارة و التجارة عامة»؛^۲ نراقی (متوفای ۱۲۱۱ ق) شیعی امامی، کتاب «انیس التاجرین»؛ شیخ انصاری (متوفای ۱۲۸۱ ق) فقیهی امامی، کتاب «التاجر»؛ میرزا حبیب الله رشتی (متوفای ۱۳۱۲ ق) فقیه و اصولی امامی، کتاب «التاجر»؛^۳ انسی (متوفای ۱۳۴۷ ق) ریاضیدان اهل بیروت، کتاب «البسط الوافر فی حساب التاجر»؛ نهانی (متوفای ۱۳۵۰ ق) ادیب فلسطینی، کتاب «دلیل التاجر الی اخلاق الاخيار»؛ ابن الشاه طاهری، کتاب «دعوة التجار»؛ و مؤلفی ناشناخته که کتاب «التاجر و البیع»^۴ از او بر جای مانده است.

حسبه

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده است، نقش محتسب را در سامان بخشیدن به اوضاع اقتصادی و پیگیری مسؤولیت‌های بیت‌المال و شناخت ماهیت حرفه‌هایی که افراد پیشه می‌کنند، توضیح داده، شرایط و وظایف محتسب و پاره‌ای موانعی را که بر سر راه انجام وظایف مأموریت

۱. نسخه خطی آن در مرکز احمد بابا در تنبکتو به شماره ۳۷۸ و نسخه دیگر آن در انخزانه‌العامه رباط به شماره ۱۶۵۲ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در دانشگاه پرستون به شماره ۱۵۷۰ جزء مجموعه گاربت و نسخه تصویری آن در دانشگاه اردن به شماره ۲۸۸ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۴۹۴۷ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در المجمع‌العلمی العراقی به شماره ۴۶۹ موجود است.

او وجود دارد، بررسی می‌کنند.

ابن طیب سرخسی (متوفای ۲۸۶ ق)، ادیب و مؤرخ، کتاب «الحسبة الکبیر» و «حسن الصناعة والحسبة الصغیرة»؛ ابن عبدون (متوفای ۲۹۹ ق)، فقیه و اصولی، کتاب «رسالة فی القضاء والحسبة»؛ ابن السقطی اندلسی (متوفای قرن پنجم هجری)، کتاب «آداب الحسبة»؛ شیزری (متوفای ۵۹۰ ق) کتاب «النهاية الرتبة فی طلب الحسبة»؛ سنامی (متوفای ۶۹۶ ق)، کتاب «صاب الاحساب»؛ ابن الرفعة (متوفای ۷۱۰ ق)، فقیه مصری، کتاب «الرتبة فی الحسبة»؛ ابن تیمیه، کتاب «الحسبة فی الاسلام»؛ ابن الاخوة (متوفای ۷۲۹ ق) کتاب «معالم القرية فی احکام الحسبة»؛ ابن لسان بسام، محتسب، (متوفای پیش از پایان قرن هشتم هجری)، کتاب «نهاية الرتبة فی طلب الحسبة»؛ کاشفی (متوفای ۹۱۰ ق) فقیه و ادیب، کتاب «میان الاکتساب فی قواعد الاحساب»؛ احمد الرومی (متوفای ۱۲۷۵ ق) که فقیهی از آتاتولی ترکیه است، کتاب «صاب الاحساب»؛ متق رومی (متوفای ۹۹۲ ق) خالی (متوفای ۱۳۲۴ ق) کتاب «احکام الاحساب»؛^۱ محمد الاشعری، کتاب «الرتبة فی شرایط الحسبة»؛ گروهی از نویسندگان ناشناخته، کتاب «رسالة فی الاحساب»؛^۲ و «رسالة فی آداب الحسبة و رسالة فی الحسبة»^۳ و «عالی الرتبة فی احکام الحسبة».

خراج

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، به انواع غلات و انواع زمین‌های مفتوح و احکام شرعی آن‌ها و هزینه‌های بیت‌المال و اداره مالی ارتش و انواع سکه‌ها و وزن‌ها و احکام تصرفات امام در اراضی مفتوح‌العنوة و موارد مصرف مال خراج پرداخته‌اند.

ابویوسف (متوفای ۱۸۲ ق) که مجتهدی از اهل کوفه و مصاحب ابوحنیفه بوده کتاب «الخراج»؛ موسی الرازی که تا پیش از سال ۱۸۹ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛^۴ یحیی بن آدم (متوفای ۲۰۳ ق) که محدث و فقیهی اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ لؤلؤیی (متوفای ۲۰۴ ق) که فقیهی اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ هیشم بن عدی (متوفای ۲۰۷ ق)، که مؤرخ و ادیبی از اهل کوفه است، کتاب «الخراج»؛ اصمعی (متوفای ۲۱۶ ق)، روایتگر

۱. نسخه خطی آن در گنجینه احمد تیمور پاشا در استانبول موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه حرم حضرت ابراهیم در الخلیل به شماره ۸۲ و در ۱۳۲ برگ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۷۷۶۱ و در ۴۲ برگ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در گنجینه استانبول (کبرلی) به شماره ۱۰۷۶ موجود است.

اوضاع عرب‌ها و اهل بصره، کتاب «الخراج»؛ جعفر بن مبشر (متوفای ۲۳۴ ق) فقیه و محدث، کتاب «الخراج»؛ ابن سهل (متوفای ۲۷۰ ق) کتاب «الخراج»؛ داوود ظاهری (متوفای ۲۷۰ ق) مجتهدی از اهل کوفه، کتاب «الخراج»؛ ابن الماشظه که در سال ۳۱۰ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛ ابن بشار کاتب (متوفای ۳۱۲ ق) کتاب «الخراج»؛ عیاشی، کتاب «الجزیه و الخراج»؛ ابن جراح (متوفای ۳۳۰ ق) کتاب «الخراج»؛ کلودانی که در سال ۳۳۶ ق زنده بود، کتاب «الخراج»؛ ابن وصیف (متوفای ۳۷۰ ق) کاتبی اهل بغداد، کتاب «الایضاح و التتقیف فی آئین الخراج و رسومه»؛ ابن زرقاله (متوفای ۳۷۷ ق)، کتاب «الخراج الکبیر» و «صناعة الخراج الصغیر»؛ ابن رجب (متوفای ۷۹۵ ق) که فقیه و مورخی از اهل بغداد، بود کتاب «الاستمراج فی احکام الخراج»؛ کرکی (متوفای ۹۴۰ ق) کتاب «قاطعة اللجاج فی تحقیق حل الخراج»؛ قطیفی (متوفای ۹۵۰ ق) فقیهی شیعی از اهل نجد (عربستان)، کتاب «السراج الوهاج لدفع لجاج قاطعة اللجاج فی حل الخراج»؛ اردبیلی (متوفای ۹۹۳ ق) فقیهی شیعی اهل اردبیل، کتاب الخراج؛^۱ عالی الرومی (ت ۱۰۰۸ ق) کتاب فصول الحل و العقد و اصول الخرج و النقد؛ حموی، رساله فی العشر و الخراج؛^۲ شیبانی (متوفای قرن یازدهم هجری)، کتاب الخراج؛^۳ رتبکی (متوفای ۱۱۵۹ ق) فقیه و ادیب اهل موصل، کتاب المنهاج فی بیان احکام العشر و الخراج؛^۴ رحبی که در سال ۱۱۸۴ زنده بود و فقیهی از اهل بغداد به شمار می‌رفت، کتاب «فقہ الملوک و مفتاح الرتاج المرصد علی خزانه کتاب الخراج لابی یوسف»؛ حفصویه، کتاب «الخراج»؛ ابن عمرم، کتاب «الخراج»؛ ابن خیار کاتب، کتاب «الخراج»؛ ابن یوسف قرشی، کتاب «المحتاج فی علم الخراج»؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب «فتح الملوک و مفتاح الرتاج المرصد علی خزانه کتاب الخراج».

۱. نه نسخه خطی از آن در نه سال مختلف استنساخ شده است در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره‌های ۱۴۰۹، ۱۱۷۶، ۱۵۱۹، م، ۴۲۲۱، م، ۵۱۵۱، م، ۵۶۵۷، م، ۶۹۸۴، م، ۷۰۳۶، م و ۸۲۶۶ م موجود است.
۲. دو نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره‌های ۵۱۵۱ م و ۸۲۶۶ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه کویت به شماره ۲۹۱/م ک و نسخه دیگری از آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۳۲/۳۲۹۶ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۵۱۵۱ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف موصل به شماره ۲۵/۱ و در ۳۵ برگ موجود است.

ربا

کتاب‌هایی که در این زمینه تألیف شده، احکام شرعی ربا و حرمت افزایش نقدی سرمایه و اقسام ربا و مسائل گوناگون فقهی آن را بحث و بررسی کرده است.

ابن کمال پاشا (متوفای ۹۴۰ ق) کتاب «تحقیق حقیقه الربا»؛ صنعانی (متوفای ۱۱۸۲ ق) مجتهد و فقیه، «رسالة فی بیان حقیقه الربا» و «بیع النسیئة»؛^۱ کردی (متوفای ۱۱۹۴ ق) فقیهی از اهل دمشق، کتاب «رسالة فی الربا»^۲ و «هر الربا فی بیان احکام الربا»؛ سنبل (متوفای ۱۲۱۸ ق) فقیهی از اهل مکه، کتاب «القول المجتبی فی فعل المخلص من الربا»؛ شوکانی (متوفای ۱۲۵۰ ق)، مفسر و فقیه و مورخ، کتاب «الربا و النسیئة»؛ مجاهد (متوفای ۱۲۸۱ ق) فقیهی زیدی از صنعاء، کتاب «الروض المجتبی فی تحقیق مسائل الربا».^۳

۱۸۱

رفاه

آثاری که در این باب نگاشته شده، در اسباب دستیابی به ثروت و رسیدن به سطوح معیشتی بالاتر و پاره‌ای احکام شرعی مربوط به رفاه مادی بحث می‌کنند.

برقی، کتاب الرفاهیه؛ ابن‌الحورانی (متوفای ۱۰۰۰ ق) ادیب و واعظی از اهل دمشق، کتاب بلوغ المنی فی اسباب‌الغنی؛ العیادی (متوفای ۱۱۳۸ ق) کتاب اسباب‌الغنی.

ارزاق

تألیفاتی که در این باب از دانشمندان مسلمان بر جای مانده، در باب مقدرات زندگی مادی و توزیع درآمدها بین مردم بحث می‌کند و بر اهمیت توکل در بنای عقیده درست و سعی انسان در عبادت که کسب روزی در چارچوب آن می‌گنجد، تمرکز می‌کند.

نظام (متوفای ۲۳۱ ق) یکی از پیشوایان معتزله، کتاب الارزاق؛ ابوالعنبس الصیمری (متوفای ۲۷۵ ق)، ادیبی اهل بغداد، کتاب فضائل الرزق؛ مظفر خراسانی (متوفای ۳۶۷ ق) محدث و متکلم،

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه اوقاف موصل به شماره ق- ۱۸ x ۱۰ و - ۱۷۸ و نسخه دیگر آن در کتابخانه القادریه مسجد شیخ عبدالقادر گیلانی بغداد به شماره ۱۸۲۵۲/۳۷ و نسخه دیگر و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۴۷۳۴/۱۵ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه علامه عیدروس بن عمر حبشی در حضرموت یمن به شماره ۱۰ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۲/۴۸۹۸ و در ۱۴ برگ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در المكتبة الغربیه در دانشگاه بزرگ صنعاء به شماره ۱ موجود است.

۵. همان‌جا به شماره ۵۸.

کتاب الارزاق؛ ابن سینا (متوفای ۴۲۸ ق) فیلسوف و طبیب ایرانی، کتاب الارزاق؛ جلال‌الدین سیوطی (متوفای ۹۱۱ ق) امام و حافظ و مؤرخ مصری، کتاب حصول الرفق باصول الرزق؛ اسکندری (متوفای ۱۱۳۸ ق)، کتاب رفق الرفق تحصیل الرزق؛ محمد مشحم (متوفای ۱۱۸۱ ق) ادیبی از یمن؛ کتاب تبشیر الرفاق تبسیر الارزاق.

زراعت

این دسته کتاب‌ها، مباحثی چون میزان شایستگی زمین برای زراعت و چگونگی آبیاری آن و چگونگی کاشت درختان و قلمه‌زدن و پیوند آن‌ها و انواع درختان و شکل‌گیری میوه‌ها و مباحثی در باب شکوفه‌ها و انبار کردن حبوب و بذرها و... را شامل می‌شود.

محمد بن المنثی (متوفای ۲۰۹ ق) ادیب و لغوی بصری، کتاب الزرع؛ ابن اعرابی (متوفای ۲۳۱ ق)، لغوی اهل کوفه، کتاب صفة الزرع؛ ابو حاتم سجستانی (متوفای ۲۵۵ ق) لغوی اهل بصره، کتاب الزرع؛ جاحظ، کتاب الزرع و السنخل؛ ابن وحشية (متوفای ۲۹۶ ق) عالم کشاورزی از اهل کوفه، کتاب «الفلاحة النبطية»؛^۱ طغری (متوفای ۴۸۰ ق) کتاب نزهة الازهار فی علم الفلاحة؛ ابن بصال الطلیطلی (متوفای قرن پنجم هجری) کتاب الفلاحة؛ ابن العوام (متوفای ۸۵۰ ق) که خود عالم به کشاورزی و اهل اشبیلیه اندلس بود، کتاب الفلاحة؛^۲ وطواط (متوفای ۷۱۸ ق) ادیب و مؤرخ، کتاب مناهج الفکر و مباحج العبر فی الارض و الاقالیم و علم الفلاحة؛ حافظ المزی (متوفای ۷۴۲ ق) محدث و فقیه اهل حلب، کتاب الفلاحة او زهر البستان و نزهة الازهار؛^۳ عبدالواحد الباهلی (متوفای ۷۵۰ ق) کتاب مزیل العناء فی مسائل الزراعة و الری؛^۴ الرمنی الغزلی (متوفای ۹۳۵ ق) کتاب جامع فراید الملاحة فی جوامع فوائد الفلاحة؛ و علم الفلاحة فی علم الفلاحة؛ ابن‌زیاد^۵ (متوفای ۹۷۵ ق)

۱۸۲

تقاریر

سال چهارم / تابستان ۱۳۸۳

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه برلین به شماره ۶۲۰۴ و در ۱۱۵ برگ و نسخه دیگری از آن در استانبول و نسخه‌ای تصویری از آن در کتابخانه خطی المجمع‌العلمی العراقي به شماره ۳۰۵، ت ف ۱۶۴ و نسخه دیگری از آن باز در این کتابخانه به شماره ۲۲۰ ل، ت ف ۱۶۴ موجود است.
۲. نسخه خطی دیگری از آن در کتابخانه شوشریتی، دبلین ایرلند به شماره ۴۰۲۰ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در الخزانه العامة رباط به شماره ۶۱۷ الجلاذی و نسخه تصویری آن در مرکز اسناد و نسخ خطی دانشگاه اردن به شماره ۵۹۴ و در ۵۱۰ برگ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی در حضرموت یمن به شماره ۱۲۵ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه الظاهرية دمشق به شماره ۸۴۰۷ موجود است.

کتاب مزیل العناد فی مسائل الزراعة والرّی؛^۱ عبدالغنی نابلسی (متوفای ۱۱۴۳ ق) صوفی دمشق، کتاب علم الملاحه فی علم الفلاحه؛^۲ ابن الحجّاج کتاب الفلاحه؛^۳ ابن کنان (متوفای ۱۱۵۳ ق) مورّخی از دمشق کتاب البیان و الصراحه بتلخیص الملاحه فی علم الفلاحه؛ احمدالمصری، کتاب حسن الصنّاعه فی علم الزراعة؛ ابوالحسن الصوفی، کتاب تحفة الفلاح فیما له من الفلاح؛^۴ ابن ابی بکر الاحدل، کتاب کشف القناع فی معرفه احکام الزراعة؛^۵ عبدالقادر الخلاص، کتاب عمده الصنّاعه فی علم الزراعة؛^۶ محمداسحاق اهوازی، کتاب الفلاحه و العمارة؛ ابن عطیة المصری، کتاب النجاح للمزارع و الفلاح فی علم الزراعة و ما ینبغ علی الزارع؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب منتخبات الصنّاعه فی فن الزراعة.

زهد

تألیفات دانشمندان مسلمان در این باب، مشوّق ترک آفات مادی دنیا و انگیزاننده پایبندی به ارزش‌های چون عبادت و ذکر و اخلاص و تفکّر و توکّل است و به اهمّیت این ارزش‌ها در تثبیت و تعمیق اصولی چون قناعت و زهد در نیازهای مادی و ترک تنعم با لذّت‌های افراطی توجه می‌دهد.

ابوحمره ثمالی (متوفای ۱۵۰ ق) محدث و مفسّری از کوفه، کتاب الزهد؛ ابن مبارک (متوفای ۱۸۱ ق) صوفی و فقیه و مورّخ اهل خراسان، کتاب الزهد و الرفائق؛ اسدالسنة (متوفای ۲۱۲ ق) کتاب الزهد؛ ابن فضال (متوفای ۲۲۴ ق) فقیه و محدث اهل کوفه کتاب الزهد؛ بشر حافی (متوفای ۲۲۷ ق) محدثی اهل مرو، کتاب الزهد؛ ابن حنبل (متوفای ۲۴۱ ق) امام مذهب حنبلی و اهل مرو، کتاب الزهد؛ ابن مهزیار، کتاب الزهد؛ ابن سماعه (متوفای ۲۶۳ ق) کتاب الزهد؛ ابوحاتم رازی (متوفای ۲۷۷ ق)، کتاب الزهد؛^۷ الاهوازی که در سال ۳۰۰ زنده و فقیه اهل کوفه بود، کتاب الزهد؛ عیاشی، کتاب الزهد؛ شعبی (متوفای ۳۵۷ ق) صوفی مورّخی از نیشابور، کتاب الزهد؛ قمی

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی حصرموت یمن به شماره ۱۲۵ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۲۳۲۵ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه ملک فیصل به شماره ۳۸۴۶ و در ۱۰۰ برگ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه المجمع‌العلمی العراقي موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دانشگاه زیتونه تونس موجود است.

۵. نسخه خطی آن در کتابخانه وقف آل بن یحیی حصرموت یمن به شماره ۹۸ و در ۲۴ برگ موجود است.

۶. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۷۴۰۷ و در ۸ برگ موجود است.

۷. همان‌جا، به شماره ۳۷۶۵.

(متوفای ۳۶۸ ق)، فقیه و محدثی از بغداد، کتاب الزهد؛ شریف مرتضی (متوفای ۴۳۶ ق)، متکلم و فقیهی از بغداد، کتاب الزهد والوصیة؛ بیهقی (متوفای ۴۵۸ ق) فقیه و محدث، کتاب الزهد؛ قرطبی (متوفای ۶۷۱ ق) مفسری از قرطبه کتاب قمع المحرص بالزهد و القناعة و رد ذل السؤال بالكف و الشفاعة؛ عیدروس^۱ (متوفای ۱۰۳۸ ق) صوفی و مؤرخ از یمن، کتاب ارشاد الغنی و الفقیر الی فضل التشرف و الرضاء بالیسیر.

نرخ‌ها

آثاری که در این باب تألیف شده، بر پدیده گرانی و ارزانی در مراحل تطوّر جامعه اسلامی و برخی بحران‌های اقتصادی که بازتاب آثار منفی بر نرخ کالاها است، تمرکز دارد و دخالت دولت از راه تحمیل سیاست نرخ‌گذاری متناسب با مصلحت عمومی و میزان صلاحیت حاکم اسلامی برای اتخاذ تدابیر پیش‌گیرانه در بُعد تحدید نرخ‌ها را بررسی می‌کند.

مائشاء الله منجم، کتاب الاسعار؛ نوبختی (متوفای ۳۱۰ ق) متکلم و فیلسوف اهل بغداد، کتاب الارزاق والآجال والاسعار؛ مجیددی (متوفای ۱۰۹۴ ق) فقیهی از اهل مغرب، کتاب التیسیر فی احکام التسعیر؛ عبدالغنی نابلسی کتاب التسعیر؛^۲ شوکانی، کتاب التسعیر؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب الاسعار^۳.

بازار

آثار این باب، موضوعاتی چون اختلاط کالاها، اختلاف کیل‌ها و وزن‌ها و موضع دولت در برابر کالاهایی را که شبهات شرعی دارد، بررسی، و از پاره‌ای امور حسب و مبادلات ممنوع بازار مانند احتکار و تدلیس، بحث می‌کند.

یحیی بن عمر (متوفای ۲۸۹ ق) فقیه و محدثی از قرطبه، کتاب احکام السوق؛ ابیانی (متوفای ۳۵۲ ق) کتاب رساله فی السمسة و السمار و احکامه؛ ملطی (متوفای ۷۸۸ ق) قرآن‌شناس، کتاب قسم المتبرک فی قسم المحتکر؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب خبر اهل السوق؛^۴ و خبر السوق و ذکر خبر السوق؛^۱

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی در قم به شماره ۷۵۲م موجود است.
۲. چهار نسخه خطی از آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره‌های ۵۳۱۶، ۸۱۸۹، ۴۰۱۰ و ۱۷۷م موجود است.
۳. دو نسخه خطی از آن در دارالکتب المصرية به شماره‌های ۱۵۷ و ۸۷م موجود است.
۴. نسخه خطی آن در مرکز احمد بابا در تینکتو به شماره ۲۴۵۱م موجود است.

صنعت

این تألیفات، ویژگی‌ها و آلات و ادوات صناعات و اسامی و دوره‌های آن‌ها را بررسی کرده، صناعت را با پیشه مقایسه و نرخ‌های برخی نیازمندی‌ها و مزدهای کارگران را وصف می‌کند.

ابن اسائب الکلبی (متوفای ۲۰۴ ق) موزخی از اهل کوفه، کتاب *صنائع قریش*^۲؛ جاحظ، کتاب *الاخطار والمراتب والصناعات و غش الصناعات*؛ تغلیسی (متوفای ۶۰۰ ق)، کتاب *بیان الصناعات*؛ تدلاوی (متوفای ۱۱۴۰ ق)، فقیه اهل مغرب، کتاب، *تضمین الصناعات*^۳؛ رشید غازی (متوفای پس از ۱۳۱۳ ق)، کتاب *منتهی المسافع فی انواع الصناعات*؛ قاسمی (متوفای ۱۳۱۷ ق)، کتاب *قاموس الصناعات الشامية*؛ مؤلفی ناشناخته، کتاب *الجواهر المعینة و عمل الفولاذ والصفیر و غیر ذلك*.

۱۸۵

اقتصاد اسلام

مضاربه

تألیفات این باب از احکام شرعی مضاربه و رابطه مضاربه با معاملات دیگر، سرمایه مضاربه و شرایط مضاربه و مقدار و جنس و اقسام مضاربه و رابطه آن با ترقی قیمت و احکام کار و امور مترتب بر آن، مانند خرجی و نفقه و رابطه کار با سرمایه و انتقال سرمایه و اسباب فسخ قرارداد مضاربه و تقسیم عواید محقق شده آن را بررسی می‌کند.

شیبانی (متوفای ۱۸۹ ق) فقیه و مجتهد، کتاب *المضاربه الکبیر و المضاربه الصغیر*؛ ابن الثلجی (متوفای ۲۶۶ ق) محدث و حافظ قرآن و اهل بغداد، کتاب *المضاربه*؛ ماوردی (متوفای ۴۵۰ ق) فقیه و اصولی، کتاب *المضاربه*.

مالیات

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، احکام شرعی مالیاتی را که حاکم می‌گیرد؛ معین، و نامشروع بودن آن را مقرر می‌کند.

الهادی السی الحق (متوفای ۹۰۰ ق)، کتاب *رسالة فی حکم الجبایة التي یأخذها الائمة*؛ جلال‌الدین

۱. همان‌جا، به شماره ۱۰۳۶.

۲. همان‌جا، به شماره ۴۲.

۳. نسخه خطی آن در مرکز مطالعات شرقی بیرونی در تاشکند به شماره ۳۸۰ و نسخه دیگری از آن در الخزانة العامة رباط به شماره ۱۴۱۸ و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۱۵۳۹ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در کتابخانه علوم عیدروس بن عمر حبشی در حضرموت یمن به شماره ۱۵ موجود است.

سیوطی، کتاب *ذمّ الکس*^۱؛ الدلجی (متوفای ۷۴۹ ق) محدث و مورخ اهل دلجه مصر، کتاب *درألتنجس عن اهل الکس*؛ ابن بیری (۱۰۹۹ ق)، فقیه اهل مدینه، کتاب *رفع الضلال فی بیان حکم التعزیر بالمال*.

عطایا

عطایا، مشتمل بر برخی وجوه انفاق فردی مانند یاداش، هدیه و فرق میان هدیه و رشوه و نیز ضیافت، صدقه، قرض و امثال آن می‌شود.

ابن الدایة (متوفای ۳۴۰ ق) ادیب و مورخ بغدادی، کتاب *المکافأة*؛ تقی‌الدین اسبکی (متوفای ۷۵۶ ق) حافظ و مفسر مصری، کتاب *فصل المقال فی هدايا العمال*؛ ابن حجر الهیثمی (متوفای ۹۷۴ ق) فقیه مصری، کتاب *ایضاح الاحکام لما یأخذه العمال والحکام*^۲ و ارشاد *اهل الغنی والافاقة فیما جاء فی الصدقة والضايفة*؛ ابن نجیم، کتاب *رسالة فی الرشوة و اقسامها*؛ البرکلی (متوفای ۹۸۱ ق) فقیه و صوفی اهل ترکیه، کتاب *رسالة الابطال ما شاع من اتخاذ القرآن مکسباً لمجمع الدنيا*؛ ملامحسن فیض کاشانی (متوفای ۱۰۹۱ ق) فقیه و مجتهد ایرانی، کتاب *اخذالاجرة علی الواجب*؛ عبدالغنی نابلسی، کتاب *تحقیق القضية فی الفرق بین الرشوة والهدیة*^۳؛ صنعانی، کتاب *اقامة البرهان علی جواز اخذالاجرة علی تلاوة القرآن*^۴؛ و مؤلفی ناشناخته، کتاب *الابطال ما شاع فی البلاد من اتخاذ القرآن مکسباً*^۵.

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه شوشتر بیتی در دوبلین ایرلند به شماره ۱۰/۵۵۰۰ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه نسخ خطی دانشگاه کویت به شماره ۳۹۹۷/۱۰ م ک موجود است.
۲. نسخه خطی آن در مرکز مطالعات شرقی تاشکند به شماره ۳۸۰ و نسخه دیگری از آن در الخزائن العامه ریاض به شماره ۱۴۱۸ و نسخه دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود به شماره ۳۸۵۳۹ م موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه بزرگ صنعا به شماره ۱۹ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه توریلی استانبول ۱/۵۶۶ و نسخه دیگری از آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۸۱۵۷/۷ و نسخه دیگری از آن در کتابخانه القادریه بغداد به شماره ۱۵۰۰ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه مسجدالانصی به شماره ۶۸ و در ۳۰ برگ موجود است.
۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۴۰۱ موجود است.
۷. چهار نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره‌های ۵۳۱۶، ۸۱۸۹، ۴۰۱۰، و ۱۷۷ و نسخه‌های از آن در کتابخانه دانشگاه امریکایی بیروت به شماره ۵۶۹ موجود است.
۸. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۵۰۱۵ موجود است.

این دسته کتاب‌ها تأثیر برخی متغیرهای اقتصادی بر پدیده فقر و رابطه فقر با پاره‌ای ارزش‌های دینی مانند توکل و رضا به تقدیر و صبر و ضرورت تلاش برای کسب معاش را بررسی کرده، و سیره برخی فقیران صالح در بعضی از این کتاب‌ها آمده است.

ابو حاتم سجستانی، کتاب *الخصب والفقط*؛ ابن‌ابی‌الدنیا (متوفای ۲۸۱ ق)، محدث و حافظ قرآن و اهل بغداد، کتاب *الجوع*؛ ابن‌اسید (متوفای ۳۱۰ ق)، محدث و حافظ قرآن اهل اصفهان، کتاب *الفقر*؛ السمری (متوفای ۳۳۸ ق)، فقیه و محدث اهل بغداد، کتاب *فضل الفقير علی الغنی*؛ کلاباذی (متوفای ۳۴۰ ق)، کتاب *شرف الفقير علی الغنی*؛ ابن‌خفیف (متوفای ۳۷۱ ق)، امیری صوفی از شیراز، کتاب *شرف الفقراء علی الاغنیاء*؛ سلمی، کتاب *بیان زلل الفقراء و آدابهم*؛ ابن‌صفار (متوفای ۴۲۹ ق)، محدث و صوفی، کتاب *التسلی عن الدنيا بتأمیل خیر الاخرة من الغنی*؛ عبدالقاهر بغدادی (متوفای ۴۲۹ ق)، کتاب *تفضیل الفقير الصابر علی الغنی الشاکر*؛ الدلجی (متوفای ۸۳۸ ق)، کتاب *الفلاکة والفلاحون*؛ المقریزی (متوفای ۸۴۵ ق) مورخ و محدث اهل بعلبک، کتاب *اغاثة الامة بکشف الغمة او تاریخ الجماعات فی مصر*؛ و *ازالة التعب والغنی فی معرفة حال الغنی*؛ و *اسباب الفقر والغنی*؛ الناجی (متوفای ۹۰۰ ق) و اعطی اهل دمشق، کتاب *قلائد العقیان فیما یورث الفقر والنسیان*؛ ابن‌کمال پاشا، کتاب *رسالة فی ان الفقر مع کونه سواد الوجه فی الدارین*؛ ابوالحسن بکری (متوفای ۹۵۲ ق)، مفسر و صوفی، کتاب *شرف الفقراء و بیان اثم الامراء*؛ السیرکلی، کتاب *تفضیل الغنی الشاکر علی الفقير الصابر*؛^۳ محمد بن الحسن (متوفای ۱۰۳۰ ق) کتاب *تحفة الدهر فی مناظرة الغنی والفقير*؛ محمد کبریت (متوفای ۱۰۷۰ ق) ادیبی از اهل مدینه، کتاب *مطلب الحقیر فی وصف الغنی والفقير*؛ الذی یستحق الزکاة؛ مازندرانی (متوفای ۱۱۷۳ ق) فقیهی شیعی از اصفهان، کتاب *شرح حدیث من احبنا اهل البیت فلیعد للفقير جلیباً*؛^۴ صنعانی، کتاب

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه خالدیه قدس به شماره ۲۷۴ موجود است.

۲. نسخه خطی آن در مجموعه مدرسه‌العمریه در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۳۸۲۵ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۹/۱۵۸۰ و نسخه خطی دیگری در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۲۶/۱۷ موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۶۲۷۳ موجود است.

حقیقة الفقیر الذی یتحق الزکاة^۱؛ نودهی (متوفای ۱۲۵۴ ق) کتاب فتح‌الرزاق فی انکسار دفع الاملاق؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب الاربعون حدیثاً فی الفقراء^۲ و تذکار النعم و العطايا فی الصبر و الشکر علی الفقر و البلیا^۳ و رساله فی قوله علیه الصلاة والسلام الفقر فخری.

اقطاع

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، احکام شرعی زمینی که از جانب حاکم برای برخی از کارگزاران اقطاع می‌شود و میزان جواز اجاره دادن آن از سوی آنان را بررسی کرده است.

الواقدی (متوفای ۲۰۷ ق)، مداعسی قریش و الانصار فی القطنع و وضع عمر الدواوین؛ مدانی (متوفای ۲۳۵ ق)، کتاب اقطاع البنی؛ غزالی (متوفای ۷۲۹ ق)، کتاب صحت اجارة الاقطاع^۴؛ ابن عبدالحق (متوفای ۷۴۴ ق)، فقیه و محدثی اهل دمشق، کتاب اجارة الاقطاع؛ ابن قطلوبغا (متوفای ۸۷۹ ق)، فقیه و اصولی اهل قاهره، کتاب رساله فی حکم الاقطاع^۵؛ ابن نجیم کتاب رساله فی بیان الاقطاعات^۶؛ النبیطی (متوفای ۹۸۱ ق) محدث مصری، کتاب القول القویم فی اقطاع تمیم.

۱۸۸

اقتصاد اسلام

سال چهارم / تابستان ۱۳۸۳

کسب

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، از اصطلاح کسب و فواید و انواع آن و تفاوت میان کسب و فارغ‌البال شدن برای عبادت و ترجیح میان غنا، فقر، سطوح کسب، مصرف، احکام صدقه و گدایی در چارچوب مفهوم کسب و احکام لباس و برخی وجوه انفاق بحث می‌کند.

شیبانی، کتاب الاکتساب فی الرزق المستطاب؛ الزهری، کتاب المکاسب؛ نیشابوری (متوفای ۲۳۴ ق)، کتاب الکسب؛ ابن مهزیار، کتاب المکاسب؛ داوود الظاهری، کتاب ما یجیب فی الاکتساب؛ ابوالعیناء (متوفای ۲۸۳ ق) کتاب منهاج العمال فی ضبط الاعمال؛ راوندی (متوفای ۲۹۸ ق) متکلم بغدادی، کتاب فساد الدار و تحريم المکاسب؛ الحلوانی (متوفای ۴۴۸ ق) فقیه بخارایی، کتاب الکسب؛ الوصابی (متوفای ۷۸۶ ق) فقیه

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۳۱۱۲ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه بزرگ صنعا به شماره: علم الکلام ۶۴ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۴۱۸ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۳۳۶/۱۱ و نسخه دیگری در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۵۱۰۳ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۳۷۶ موجود است.
۶. نسخه خطی مرکز مطالعات بیرونی تاشکنه به شماره ۱۰۲۴۲ و نسخه خطی دیگری در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۴۱۱۷/۲ و نسخه دیگری از آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۷۴۷۰ موجود است.

یعنی، کتاب السبرکة فی فضل السعی والحركة؛ ابن کمال یاشا رساله فی ذم البطالة و مدح السعی؛ الکورانی (متوفای ۱۱۱۰ ق) کتاب الاماع المحيط بتحقیق الکسب الوسط بین طرفی الافراط والتفریط؛ میرغنی (متوفای ۱۲۱۸ ق)، کتاب التحذیر من الدنيا القدارة والتنبيه لطلب الحلال ولو بمرارة؛ علی الجمالی (متوفای ۱۲۴۸ ق) متکلم و مفسر تونسسی، کتاب نیل المرام فی تمیز الحلال من المكاسب والحرام؛ محمود الحداد، کتاب الکسب المستطاب بحديث الاحتطاب؛ مؤلفانی ناشناخته، کتاب اوراق من بیان الترغیب فی طلب المعایش والتکسیب؛^۲ و تألیف به تفسیر آیات قرآنیة تحض علی کسب الرزق؛^۳ و رساله فی طلب الحلال و مدح الکسب و ذم الحرام والریا.^۵

مشمتمل است بر درآمدهای مالی مانند غنایم، خمس، صدقه، احکام اراضی مفتوحه، احکام اراضی از جهت اقطاع، احیا، قرق گاه، آب، احکام مصارف بیت المال، درآمدهای اضطراری و درآمدهای عمومی مانند ثروت های طبیعی، معادن و تعزیر با مجازات مالی و ضروت حفظ سکه رایج مسلمانان.

ابوعبید (متوفای ۲۲۴ ق) محدث و فقیه هراتی، کتاب الاموال؛ مدائنی، کتاب اموال النبی؛ و صلاح المال؛ ابن زنجویه (متوفای ۲۴۷ ق)، کتاب الاموال؛ جاحظ، کتاب تحصین الاموال؛ ابن ابی الدنیا، کتاب اصلاح المال؛ جهضمی (متوفای ۲۸۲ ق)، کتاب الاموال والمغازی؛ داودی (متوفای ۳۰۷ ق)، کتاب الاموال؛ حباتی (متوفای ۳۶۹ ق) حافظ قرآن از اصفهان، کتاب الاموال؛ برمکی (متوفای ۳۸۷ ق)، کتاب حکم الوالدین فی مال ولدهما؛ ابن الجوزی (متوفای ۵۹۷ ق) محدث و حافظ و فقیه اهل بغداد، کتاب رساله مال؛ ملاحی (متوفای ۶۱۹ ق) محدث و مورخ اهل غرناطه، کتاب تاریخ علم الثروة؛ ابن تیمیه،

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه کوربلی استانبول به شماره ۱/۵۶۶ و نسخه دیگری در کتابخانه قادریه بغداد به شماره ۱۴۶۶/۱ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۶۴۵۳/۸ (مجامیع) و نسخه خطی دیگری از آن در کتابخانه مرکزی جده به شماره ۱۳/۳ و نسخه خطی دیگری در کتابخانه خالدیه قدس به شماره ۱۷/هـ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۱۸۵۰۴ موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه امپریانا در میلان به شماره ۳۳۸/۲ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنیه تونس به شماره ۶۹۸ موجود است.
۶. نسخه خطی آن در بخش کتب خطی کتابخانه حلب به شماره ۱۸۷۲۰ موجود است.

کتاب الاموال المشتركة؛ ابن رجب، کتاب ذم المال والجاه؛ السخاوی (متوفای ۹۰۲ ق)، فقیه و مورخ اهل سخا (از روستاهای مصر) کتاب السر المكتوم فی الفرق بین المال الحمود و المذموم؛ محمد جوی (متوفای ۹۹۵ ق)، کتاب رساله فی جمع المال ضار ام نافع؛ شیرازی (متوفای ۱۱۱۸ ق)، کتاب طیف الحیال فی مناظره العلم و المال؛ ابن المیت (متوفای ۱۱۳۱ ق)، فقیه و محدث اهل دمیاط (عراق) کتاب بلغة المراد فی التحزیر عن الافتتان بالاموال والاولاد؛ سادات (متوفای ۱۲۶۵ ق)، فقیه دمشقی، کتاب الدر الیتیم فی بیع مال الیتیم،^۴ مؤلفی ناشناخته، کتاب رساله فی الاموال.^۵

آبها

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، درباره ماهیت آب، انواع آب و شیوه‌های بررسی و مطالعه آب، چگونگی استخراج، تغییر، منابع آب و ترجیح بین انواع آب‌ها بحث می‌کند. ابوزید الانصاری (متوفای ۲۱۵ ق) ادیب و نحوی بصری، کتاب المیاء؛ سعدان بن المبارک (متوفای ۲۲۰ ق)، ادیبی بغدادی، کتاب الارض و المیاء و الجبال و البحار؛ کرخی (که در سال ۴۰۷ ق زنده بوده) کتاب انبساط المیاء الخفیه؛ الدمنه‌وری (متوفای ۱۱۹۲ ق) شیخ جامع‌الازهر، کتاب عین الحیاء فی علم استنباط المیاء؟ و مؤلفی ناشناخته، کتاب المیاء.^۶

انفاق

کتاب‌های نگاه‌شده در باب انفاق، مشتمل بر حقوق متقابل انفاق در چارچوب خانواده، حقوق انفاق پدران به فرزندان و انفاق زوج بر زوجه و انفاق در امور نیک است. اللؤلؤیی، کتاب النفقات؛ الخصاق (متوفای ۲۶۱ ق) کتاب النفقات؛ الحلوانی (متوفای ۴۴۸ ق)، کتاب النفقات؛ المناوی (متوفای ۱۰۳۱ ق) کتاب الدر المنضود فی ذم البخل و مرخ الجود.^۸

۱. نسخه خطی آن در کتابخانه مرکزی جده به شماره ۳/۳۱۶ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه نسخ خطی دانشگاه ریاض به شماره ۶/۱۶۳۷ م و نسخه دیگری از آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۷۰۰۲/۷ (مجمیع) موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه عارف حکمت در مدینه منوره موجود است.
۴. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۱۴۸ موجود است.
۵. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۸۲۳۶ موجود است.
۶. (نسخه خطی آن در کتابخانه عمومی اوقاف بغداد به شماره ۱۳۷۵۴/۲ موجود است.
۷. نسخه خطی آن در دارالکتب الوطنية تونس به شماره ۴۵۴ موجود است.
۸. نسخه خطی آن در گنجینه اصفیه استانبول به شماره ۲۴ موجود است.

پول‌ها (سگه‌ها)

کتاب‌هایی که در این باب تألیف شده، موضوعات پراکنده‌ای را دربارهٔ درهم و دینار و مثقال و اوقیه و رطل و مراحل تحوّل آن و نیز سگه‌های مصری و چگونگی محاسبهٔ دینار، درهم، نصاب آن‌ها و حکم خرید و فروش پول به صورت توافقی و تغییر قیمت پول و منابع طلائی که به صورت سکه رایج در می‌آید و تحوّل واحد پول در مصر و عملیات شیمیایی لازم برای صناعت طلا، نقره و قیمت تبدیلی پول‌ها در حالات فحطی و گرانی شامل می‌شود.

الواقدی، کتاب ضرب الدرهم والدنانیر؛ مدائنی، کتاب ضرب الدرهم والصرغ؛ جلودی (متوفای ۳۳۲ ق) مورخ و ادیب بصری، کتاب الدنانیز و الدرهم؛ عسکری (متوفای ۳۸۲ ق)، کتاب الدرهم والدینار؛ سمّوئل (متوفای ۵۷۰ ق) کتاب الکسافی فی حساب الدرهم والدینار؛ مقریزی، کتاب شدورالعقود فی ذکر النقود؛ مناوی، کتاب نبذة فی النقود القدیمة^۱؛ طبری (متوفای ۱۰۲۳ ق از علمای حجاز)، کتاب رساله فی النقود^۲؛ منصورالذهبی (متوفای ۱۱۳۶ ق) عالم به صناعت طلا از مصر، کتاب کشف الاسرار العلمیة عن دارالضرب المصریة؛ اهللالی (متوفای ۱۱۷۵ ق)، کتاب الراحم فی الدرهم؛ ابن عابدین (متوفای ۱۲۵۲ ق) فقیه و اصولی دمشقی، کتاب تنبیه الوقود علی مسائل النقود؛ مؤلفانی ناشناخته، رساله فی الدرهم والدنانیر^۳؛ ورساله فی الدرهم والدینار والمثقال و ما هنالك من اوزان^۴؛ ورساله لطیفة و فوائد شریفه فی معرفة الدرهم والدینار والمثقال والوسعة والصاع والمد والارطال^۵.

وزن‌ها

کتاب‌های نگاشته شده در این موضوع، دربارهٔ وزن درهم‌ها و دینارها در اعصار گذشته و تطبیق آن‌ها بر اوزان رایج و تفصیل دربارهٔ برخی اوزان گوناگون مانند رطل عراقی و مدنی، صاع، وسق، نیز شناخت اوزان و پیمان‌های شرعی بحث می‌کنند.

ابن‌وکیع التیمیسی (متوفای ۳۹۳ ق) کتاب المکابیل والموازین؛ ابن‌الرفعة (متوفای ۷۱۰ ق) فقیه مصری،

۱. نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ شوشتریبتی، دوبلین، ایرلند، به شماره (حج) ۶۶۰، OP موجود است.

۲. نسخهٔ خطی آن در کتابخانهٔ موزهٔ عراق به شماره ۸۵۵ موجود است.

۳. نسخهٔ خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۶۰۲۳ موجود است.

۴. نسخهٔ خطی آن در موزهٔ بریتانیا به شماره ۹۵۸۸، OR موجود است.

۵. نسخهٔ خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۱۰۴۸۶ و نسخهٔ خطی دیگری از آن در دانشگاه ملک سعود

به شماره ۸/۴۸۸۳ م موجود است.

کتاب جزء فی الموازين والمکاييل،^۱ و رساله فی عدم جواز تغيير الكيل والوزن اللذين قرّرهما الشرع؛^۲ المقريزي، رساله فی اسماء الاوزان والاكیال الشرعيه؛^۳ ابن الجسدي (متوفای ۸۵۰ ق) كتاب فائده فی معرفة الدرهم والدينار الاشرقي والمستقال والارطال؛^۴ ابن مشدقم (متوفای ۱۰۳۳ ق) محدث و اديب اهل مدينه كتاب الاوزان الشرعيه؛^۵ مير داماد (متوفای ۱۰۴۱ ق) كتاب الاوزان والمقادير؛^۶ عيسى جزائري (متوفای ۱۰۶۳ ق) كتاب راحه الميزان فی معرفة الاوزان؛^۷ مير ماه بخاري (متوفای ۱۰۶۳ ق) كتاب الاوزان والمقادير؛^۸ اقا رضی الدين (متوفای ۱۰۹۶ ق) مؤرخ شيعی قزوینی، كتاب ميزان المقادير فی تبیان التقادير؛^۹ مجلسی (متوفای ۱۱۱۰ ق)، فقيه و محدث اصفهانی، كتاب الاوزان والمقادير؛^{۱۰} ابن عابدين، كتاب تأليف فی حکم تقسيم الزراع الشرعی و وضع المقاييس المصريه؛^{۱۱} مشهدی (متوفای ۱۲۵۷ ق) فقيه و اصولی اهل مشهدالرضا، كتاب ميزان الاوزان؛^{۱۲} محمود پاشا فلکی (متوفای ۱۳۰۲ ق) مهندس و رياضيدان مصري، كتاب المقاييس والمکاييل العمليه بالديار المصريه؛^{۱۳} علي پاشا مبارك (متوفای ۱۳۱۱ ق) مؤرخ مصري، كتاب الميزان فی الاقيسه والمکاييل والاوزان؛^{۱۴} دو مؤلف ناشناخته، كتاب الاوزان والمکاييل؛^{۱۵} و منجز اللهفان الي تحديد الاوزان.

وقف

کتاب‌های نگاشته شده در این باب، متضمن مسائل مهم در باب وقف پول و حجّت‌ها و برهان‌های شرعی بر جواز این وقف یا عدم جواز آن (به تناسب قیاس‌ها و اجتهادات مذهبی متفاوت عالمان) است.

ابن الحنائی (متوفای ۹۷۹ ق)، کتاب رساله فی وقف النقود؛ برکلی، کتاب السیف الصارم فی عدم جواز

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

۱. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۱۰۳۲۶ موجود است.
۲. نسخه خطی آن در کتابخانه کوریلی استانبول به شماره ۲/۷۵ موجود است.
۳. نسخه خطی آن در کتابخانه موزه عراق موجود است.
۴. نسخه خطی آن در دارالکتب المصريه به شماره ۱۰۱۴۴ طر موجود است.
۵. همان‌جا، به شماره ۴۹۰، ۲ رک موجود است.
۶. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۶۶۶۲ م موجود است.
۷. همان‌جا، به شماره ۴۹۲.
۸. همان‌جا، به شماره ۷۱۸۶.
۹. همان‌جا، به شماره ۱۰۴۴ م.
۱۰. همان‌جا، به شماره‌های ۷۰ م، ۱۸۷ م، ۱۳۶۳ م، ۳۱۳۸ م، ۴۰۵۵ م، ۶۰۵۲ م، ۶۸۶۲ م.
۱۱. نسخه خطی آن در الحزبانة العامة رباط به شماره ۱۲۱۰ موجود است.
۱۲. نسخه خطی آن در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی قم به شماره ۱۶۹۷ م و ۶۸۵۶ م موجود است.

وقف السنقود والدراهم؛^۱ ابوالسعود، کتاب رساله بوقف النقود؛^۲ مرشدی (متوفای ۱۰۶۷ ق) کتاب السیف
الشهید علی من جوز استبدال الوقف بالدرهم والدنانیر؛ بیاضی (متوفای ۱۰۹۷ ق) فقیهی اهل استانبول،
کتاب الرد علی ابی السعود فی صحة وقف النقود؛^۳ مؤلفی ناشناخته، کتاب شرح وقف النقود.^۴

تالیفات عام

مشمول است بر ابعاد مهم اقتصاد اسلامی، مانند سیاست دولت در امور مالی، قرض‌ها،
درآمدها، هزینه‌های بیت‌المال، پول‌ها، فقر، زهد، رکود اقتصادی، آبادانی و رابطه برخی ارزش‌های
اقتصادی با چارچوب اخلاقی و تمدنی امت.

الاحکام السلطانیة والولايات الدینیة، تألیف ماوردی، الاحکام السلطانیة؛ ابی‌علی (متوفای ۴۵۸ ق)؛
الغیانی، جوینی (متوفای ۴۷۸ ق) فقیه و اصولی نیشابوری، احیاء علوم‌الدین، غزالی (متوفای ۵۰۵ ق)
عالی از طوس؛ السياسة الشرعية فی اصلاح الراعی والرعیة؛ ابن تیمیة؛ الطرق الحکمیة فی السياسة الشرعية، و
الجواب الکافی لمن سأل عن الدواء الشافی؛ ابن قیم الجوزیة (متوفای ۷۵۱ ق) فقیه و مجتهد دمشق؛ المقدمة،
و طبیعة العمران ابن خلدون (۸۰۸ ق) مورخ و جامعه‌شناس از اشبیله تونس؛ التراتیب الاداریة، کثافی.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

۱. همان‌جا، به شماره ۵۲۹۰ م.

۲. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۱۰۴۴ موجود است.

۳. نسخه خطی آن در کتابخانه ملک سعود به شماره ۱/۱۶۳۳ م موجود است.

۴. نسخه خطی آن در دارالکتب الظاهرية دمشق به شماره ۹۳۰۳ موجود است.